

દેશમાંના નાણાંના પુરવઠા
પર વેપારી બેંકો અંકુશ
ધરાવતી નથી. તે ચલણી
નોટે છાપી શકતી નથી.

મધ્યસ્થ બેંક દેશનું ચલણી નાણું
બહાર પાડવાનો ઇજારો ધરાવે છે
અને વેપારી બેંકોની શાખસર્જનની
પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ ધરાવે છે. આથી
દેશમાંના કુલ નાણાંના પુરવઠા પર
તેનો અંકુશ રહે છે.

વેપારી બેંકો મધ્યસ્થ
બેંકમાં ખાતાં ધરાવે છે
અને તેની અનુમતિ
તથા આદેશો અનુસાર કાર્ય
કરે છે.

મધ્યસ્થ બેંક દેશની
સર્વોચ્ચ બેંક હોય છે. તેને
અન્ય કોઈ બેંકના
આદેશ અનુસાર કાર્ય
કરવાનું હોતું નથી.

(2) વેપારી બેંકના મુખ્ય અને ગૌણ કાર્યોની વાઈ આપી
દરેક કાર્યને એક વાક્યમાં સમજાવો.

- વેપારી બેંકનાં મુખ્ય કાર્યો નીચે મુજબ છે :
 1. થાપણો સ્વીકારવી :
- પ્રજા થાપણોના સ્વરૂપે બેંકને ઘિરાણ આપે છે, જેના
બદલામાં બેંક વ્યાજ ચૂકવે છે.

2. ઘરાણની સવલતો પૂરી પાડવી :

- ઘરાણના હેતુના સંદર્ભમાં ઘરાણ ખાનગી હેતુ
માટે, ખેતી કે ધંધાકીય હેતુ માટે કુદરતી આપણિ
માટે કે કટોકટીના સમય માટે ટ્રેક ગાળાનું, મધ્યમ
ગાળાનું કે લાંબા ગાળા માટેનું હોઇ શકે.

3. ચુકવણી અને ઉપાડની સવલત પૂરી પાડવી :

➤ બેંક ગ્રાહકોને ચેક, ફ્રાફ્ટ, ડેબિટ કાર્ડ, કેર્ડ કાર્ડ, ATM, ઇન્ટરનેટ બોન્ડિંગ વગેરે સુવિધાઓ દ્વારા નાણાંની ચુકવણી અને ઉપાડની સગવદ આપે છે.

4. શાખસર્જનનું કાર્ય કરે છે :

➤ બેન્ક પોતાની પ્રાથમિક શાપણોમાંથી કાયદેસરનું રોકડ અનામતનું પ્રમાણ જાળવી ગ્રાહકોને ધિરાણ આપી અનેક શાપણોનું સર્જન કરે છે.

5. અંતરબેન્કિંગ વ્યવહારો કરવા :

➤ મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા એક બેન્ક બીજુ બેન્કને ટ્રંકા કે લાંબા ગાળા માટે ધિરાણ પૂરું પાડે છે.

- વેપારી બેંકનાં ગૌણ કાયો નીચે મુજબ છે :
 1. ગ્રાહકોના એજન્ડ તરીકે કામ કરે છે :
- ગ્રાહકો વતી વીમાનાં પ્રીમિયમ, વીજળી બિલ,
ટેલિફોન બિલ વગેરેની ચુકવણીની સુવિધાઓ
આપે છે.

2. ગ્રાહકોને ઉપયોગી સેવાઓ પૂરી પાડે છે :

➤ બેન્કો મહત્વના દસ્તાવેજો, કિંમતી વસ્તુઓ,
દાખાના વગેરેની સાચવણી માટે સેફ ડિપોર્ટ્મેન્ટ
વોલ્ટની સુવિધા આપે છે. તેમજ ચુકવણીની
વિશ્વસનીયતા માટે બેન્ક ડાફ્ટ કે પે-ઓર્ડરની
સુવિધા પૂરી પાડે છે.

3. અધુનિક સેવાઓ પૂરી પાડે છે :

➤ એક બેન્કના ખતામાંથી કોઈ બીજુ બેન્કના ખતામાં ઝડપથી નાણાંની ઇલેક્ટ્રોનિક ટ્રાન્સફર માટે NEFT, RTGS, ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ, મોબાઇલ ફોન બેન્કિંગ વગેરે જેવી સુવિધાઓ પૂરી પાડે છે. DEMAT ખતાની સગવા દ્વારા શેર-સ્ટોક વગેરે e - સ્વરૂપે સાચવી શકાય છે.

(3) મધ્યસ્થ બેંકનાં પરિમાણાત્મક અને ગુણાત્મક સાધનોની યાદી આપીને દરેકને એક વાક્યમાં સમજાવો.

- મધ્યસ્થ બેંકનાં પરિમાણાત્મક કાર્યો નીચે મુજબ છે:
 1. ચલણ બહાર પાડવાનું કાર્ય કરે છે :
- ₹ 2 કે તથી વધુ મૂલ્યની નોટો છાપે છે અને ચલણી સિક્કાઓની વહેંચણીની જવાબદારી નિભાવે છે.

2. સરકારની બેંક તરીકે કાર્ય કરે છે :

➢ કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોની બેંકોના નાણાકીય એજન્ટ અને નાણાકીય સલાહકાર તરીકે મધ્યસ્થ બેંક ફરજ બજાવે છે.

3. બેંકોની બેંક તરીકે કાર્ય કરે છે :

➢ મધ્યસ્થ બેંક બેંકોની બેંક તરીકે બેંકોની સ્થાપના, તેમની શાખાઓના વિસ્તાર, તેમની ઘિરાણનીતિ, વ્યાજના દર વગેરે બાબતોનું નિયમન કરે છે.

4. બેંકોના અંતિમ સહાયક તરીકે કાર્ય કરે છે :

- કટોકટીના સમયે દેશમાંની બધી વેપારી બેંકો માટે મધ્યસ્થ બેંક અંતિમ સહાયક કે “સંકટ સમયની સાંકળ” (Lender of the last resort) બની રહે છે.

5. શાખનિયમનનું કાર્ય કરે છે :

➤ અર્થતંત્રમાં સ્થિરતા આવે અને અર્થતંત્રનો વિકાસ થાય તે મુજબ મધ્યસ્થ બેંક વેપારી બેંકોની શાખસર્જનની પ્રવૃત્તિનું નિયમન કરે છે.

6. વિદેશી ફૂંડિયામણાની જગવણી કરે છે :

➤ મધ્યસ્થ બેંક ભારતના ચલણનું મૂલ્ય અન્ય દેશોના ચલણની સામે જગવાઈ રહે તની કામગીરી કરે છે.

➤ મધ્યસ્થ બેન્કનાં ગુણાત્મક કાર્યો નીચે મુજબ છે:

1. નિયમન અને દેખરેખની કામગીરી કરે છે :

➤ ભારતના સમગ્ર મૂડીબજાર અને નાણાંબજારનાં કાર્યોનું નિયમન કરે છે અને તેની દેખરેખ રાખે છે.

2. પ્રોત્સાહન આપવાનું કાર્ય કરે છે :

➤ મધ્યસ્થ બેન્ક લોકોમાં બેન્કિંગ વ્યવહારો અંગેની જગૃતિ લાવવાના પ્રથળો કરે છે અને ગ્રામીણ બેન્કો તેમજ સહકારી બેન્કોને પ્રોત્સાહન આપે છે.

3. સમાવેશી વિકાસ માટેનાં કાર્ય કરે છે :

- આર્થિક પરિવર્તનોનો લાભ દેશના દરેક પ્રકારના લોકોને મળી રહે તેવા સતત પ્રયત્નો મધ્યસ્� બેંક કરે છે.
- ઉપરાંત અગ્રીમતા ધરાવતા ક્ષેત્રો માટે ખાસ ઘિરાણ વ્યવસ્થા ઊભી કરે છે.

પ્રશ્ન 5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

(1) વેપારી બેંકનો અર્થી આપી તેનાં કાર્યો સમજાવો.

- વેપારી બેંકનો અર્થી :
- 1949ના બેન્કિંગ કંપની કાયદા મુજબ, “વેપારી બેંક એટલે એવી સંસ્થા જે બેન્કિંગ અંગેના વ્યવહારો કરે અર્થાત् દેશમાં રોકાણ વધારવા માટે પ્રજાની થાપણો સ્વીકારે અને જ્યારે ગ્રાહકને જરૂર પડે ત્યારે પાછી મળે અને જેમાંથી ચેક, ડ્રાફ્ટ, પે-ઓર્ડર વગેરે દ્વારા ઉપાડ થઈ શકે.

➤ વેપારી બેંક જે થાપણો સ્વીકારે છે તે થાપણોનું
ક્રોઇ ક્ષેત્રમાં રોકાણ કરી કે સરકારી
જામીનગીરીઓની ખરીદી કરી નફો કે આવક
મેળવે છે, જ્યારે જરૂરિયાતવાળા લોકોને ધિરાણ
આપી વ્યાજ વસૂલ કરીને કમાણી કરે છે. આમ,
વેપારી બેંક ધંધાદારી સંસ્થા છે.

- બેન્કો નાણાંની હેરકેર કરીને નક્કો કમાવવા માટેનો ધંધો
કરે છે. તથી ૪ તેમને વેપારી બેન્કો કહે છે.
- વેપારી બેન્કનાં મુખ્ય કાર્યો નીચે મુજબ છે:
 1. થાપણો સ્વીકારવી :
- વેપારી બેન્ક પ્રજા પાસે રહેલી બચતોને થાપણના
સ્વરૂપે સ્વીકારી સાચવે છે અને બદલામાં તેમને વ્યાજ
ચૂકવે છે.

- ચાલુ ખાતાની શાપણોમાંથી કેટલી વાર ઉપાડ કરવો
હોય તેટલી વાર ઉપાડ થઈ શકે છે, પરંતુ આવી
શાપણો પર વ્યાજ મળતું નથી.
- બચત ખાતાની શાપણો દ્રુત્ગા ગાળાની બચતો છે,
જેમાંથી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ચેક દ્વારા કે ડેબિટ કાર્ડ,
કેડિટ કાર્ડ વગેરે દ્વારા ઉપાડ કરી શકાય છે. આવી
શાપણો પર વેપારી બેંક વ્યાજ ચૂકવે છે.

- રિકર્ઝિંગ ખાતાની થાપણોમાં વ્યક્તિઓ અમુક
સમયગાળા દરમિયાન કોઈ ચોક્કસ રકમ ખાતામાં
જમા કરાવતી રહે છે. આમ, વ્યક્તિની થાપણ વધતી
જય છે, જેના પર તેને વ્યાજ મળતું રહે છે.
- લાંબા ગાળાની થાપણો ચોક્કસ મુદત માટેની હોય છે,
જેની પર વેપારી બેંક સૌથી વધુ વ્યાજ ચૂકવે છે.

2. ધિરાણની સવલતો પૂરી પાડવી :

- અર્થતંત્રમાં જુદા જુદા વર્ગના લોકોને ધંધા કે અન્ય કારણોસર નાણાંની જરૂર પડે ત્યારે બોંક વ્યાજ વસૂલીને વિવિધ પ્રકારનું ધિરાણ આપે છે. આવું ધિરાણ દ્વારા ગાળાનું (1 વર્ષ સુધીનું), મધ્યમ ગાળાનું (1 વર્ષથી વધુ અને 5થી 7 વર્ષ સુધીનું) કે લાંબા ગાળાનું (5થી 15 વર્ષ સુધીનું) હોઈ શકે.

- ઉપરાંત, ખાનગી હેતુ માટે, ખેતી માટે, ધંધાકીય હેતુ માટે, કુદરતી આપત્તિ અને કપરા સમય માટે ધિરાણની સવલતો આપે છે, જે માટે વ્યાજના દર જુદા જુદા હોય છે.
3. નાણાંની ચુકવણી અને ઉપાડની સવલતો પૂરી પાડે છે :
- ચેક, ડેબિટ કાર્ડ, કેડિટ કાર્ડ, ATM, ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ વગેરે સુવિધાઓ દ્વારા વેપારી બેન્ક ગ્રાહકોને સરળતાથી નાણાંની ચુકવણી કરવાની અને નાણાં ઉપાડની સવલતો આપે છે.

4. શાખસર્જનનું કાર્ય કરે છે :

- વેપારી બેંકનું મહત્વનું કાર્ય શાખસર્જનનું છે.
- શાખસર્જન દ્વારા બેંક પોતાની પાસેની થાપણોમાંથી નવા નાણાંનું સર્જન કરી નાણાંનો પુરવઠો વધારે છે.
- વ્યક્તિઓ, કુટુંબો કે પેઢીઓ દ્વારા બેંકમાં થાપણરૂપે મુકાયેલાં નાણાંને પ્રાથમિક થાપણો કહે છે.

➤ બેંક પોતાની પ્રાથમિક થાપણમાંથી ધિરાણનો ચેક આપે ત્યારે ધિરાણ લેનાર વ્યક્તિ બેંકના ખાતામાં અન્ય બેંકના પોતાના ખાતામાં તે ચેક જમા કરાવે છે. ચેક જમા થતાં તેના ખાતામાં તેટલી રકમની દ્વિતીય થાપણ જમા થાય છે. આ થાપણમાંથી ત્રીજુ વ્યક્તિને ધિરાણ મળે અને નવી જમા રકમ નોંધાય છે.

- આમ, એક થાપણમાંથી અનેક થાપણો સર્જીય છે.
શાખસર્જનનો આધાર બેન્કમાં કેટલા પ્રમાણમાં
રોકડ અનામત જગવવાની છે, તેની ઉપર છે.
- જો પ્રાથમિક થાપણ ₹ 10,000 હોય અને રોકડ
અનામતનું પ્રમાણ 20% હોય, તો $10,000 \times \frac{1}{20} =$
₹ 50,000 જેટલા નાણાંનું શાખસર્જન કરી શકે છે.

- અર્થાત् બેંક ₹ 10,000 ના નાણાંના જથ્થામાંથી ₹ 50,000 ના નાણાંનો પુરવઠો ઉલ્લો કરશે અને ₹ $(50,000 - 10,000 =) 40,000$ જેટલા નવા નાણાંનું સર્જન થશે.
- જમા રકમ કરતાં વધુ ઉપાડ અર્થાત् અતિરિક્ત ઉપાડ દ્વારા પણ શાખસર્જન થાય છે.

5. આંતર બેન્કિંગ વ્યવહારો કરવા :

- મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા એક બેન્ક બીજુ બેન્કને ટ્રંકા કે લાંબા ગાળા માટે જે ધિરાણ આપે છે, તે Call money કહેવાય છે. આવા ધિરાણ પર લેવાતા વ્યાજનો દર Call money rate કહેવાય છે.

- વેપારી બેંકનાં ગૌણ કાર્યો નીચે મુજબ છે :
 1. ગ્રાહકના એજન્ટ તરીકે કાર્ય કરે છે :
- વીમાના પ્રીમિયમ, કરવેરાના ચલણ, વીજળીના બિલ, ટેલિફોન બિલ વગેરેની ચુકવણી ગ્રાહક વતી બેંક કરે છે.

2. ગ્રાહકોને ઉપયોગી સેવાઓ પૂરી પાડવી :

- મહત્વના દસ્તાવેજ, કિંમતી વસ્તુઓ, દાખીના વગેરેની સાચવણી માટે બેન્ક સેક્ષ ડિપોઝિટ વોલ્ટની સુવિધા ભાડું વસ્તુલ કરીને પોતાના ગ્રાહકોને પૂરી પાડે છે.
- કેટલીક આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ માટે પોતાના ગ્રાહક માટે બેન્ક બાંયધરી પણ આપે છે.

- નાણાંની ચુકવણી વિશ્વસનીય બને તે માટે બેન્ક ડ્રાફ્ટ અથવા પે-ઓર્ડરની સુવિધા પણ બેન્ક પૂરી પાડે છે.
3. ગ્રાહકોને આધુનિક સેવાઓ પૂરી પાડે છે :
- એક બેન્કના ખાતામાંથી બીજુ બેન્કના ગ્રાહકના ખાતામાં ઝડપથી મિનિટોમાં નાણાંની ઇલેક્ટ્રોનિક હેરફેર માટે NEFT અને RTGS જેવી સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાઈ છે.

➤ ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ તેમજ મોબાઇલ ફોન બેન્કિંગ
જેવી સુવિધાઓ દ્વારા ગ્રાહક પોતાના ખાતાની બધી
વિગતો પોતાના કમ્પ્યુટર કે મોબાઇલ ફોન પર મેળવી
શકે છે. Demat ખાતા દ્વારા ગ્રાહકો પોતાના શેર-સ્ટોક
વગેરેને e - સ્વરૂપે સાચવી શકે છે.

(2) મધ્યસ્થ બેંકનો અર્થ આપી તેનાં કાચો સમજવો.

➤ મધ્યસ્થ બેંકનો અર્થ : આર. પી. કંનના મત,
“મધ્યસ્થ બેંક એટલે એવી સંસ્થા જેને દેશના
પ્રજાના સામાન્ય હિત માટે અર્થતંત્રમાં નાણાંના
જશ્નાના વિસ્તરણ અને સંકોચનની જવાબદારી
સોંપવામાં આવી હોય.”

➤ મધ્યસ્થ બેન્ક એ દેશની સર્વોચ્ચ બેન્ક છે જેનું
મુખ્ય કાર્ય નાણાંબજર અને બેન્કિંગ ક્ષેત્રને મદ્દ
કરવાનું, તેનું નિયંત્રણ કરવાનું અને તેને
પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. તેમજ દેશના આર્થિક
હિત માટે નાણાકીય સ્થિરતા જળવવાનું છે.

- મધ્યસ્થ બેન્ક સમગ્ર અર્થતંત્રમાં નાણાંની હેરકેરને નિયંત્રિત કરવા નાણાકીય નીતિ ઘડે છે અને સરકારને નાણાકીય સલાહ સૂચનો આપે છે.
- ભારતમાં મધ્યસ્થ બેન્ક 'રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા'નાં નામશી ઓળખાય છે. જેની સ્થાપના 1 એપ્રિલ, 1935 માં ₹5 કરોડના ખાનગી મૂડીરોકાણશી થઈ હતી.

- 1 જાન્યુઆરી, 1949માં RBIનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું.
- મધ્યસ્થ બેંકનાં કાર્યો નીચે મુજબ છે :
 1. ચલણી નાણાંનું સર્જન :
- મધ્યસ્થ બેંક દેશનું ચલણી નાણું બહાર પાડવાનું અત્યંત મહત્વનું કાર્ય કરે છે.

અર્થતંત્રની જરૂરિયાત પ્રમાણે નાણાંના પ્રમાણમાં
વખતોવખત આવશ્યક ફેરફારો કરવાની જવાબદારી તેને
શરે રહે છે. ચલણી નાણાંના પ્રમાણનું યોગ્ય રીત
વિસ્તરણ કે સંકોચન કરીને મધ્યस્થ બેંક દેશના
અર્થતંત્ર પર નિયામક અંકુશ રાખવાનો પ્રયાસ કરે છે
જેથી ચલણી નોટો પ્રત્યે લોકોનો વિશ્વાસ ટકી રહે.